

Erich Fromm

Politika és pszichoanalízis*

Miután a pszichoanalízis a rendelkezésünkre bocsátotta a kulcsot az egyes ember gyakran rejtélyesnek tűnő cselekedeteinek megértéséhez, miután megmutatta, hogy az irracionális cselekedetek a cselekvő számára általában érthetetlenek, de őt gyakran kényszerűen meghatározó ösztönimpulzusok eredményei, kézenfekvő arra gondolni, hogy a pszichoanalízis a sokszor hasonló jellegű *társadalmi* cselekedetek, és a gyakran irracionális *politikai* történések magyarázatát is meg tudja adni. Abból indulhatunk ki, hogy a társadalom eleven individuumokból áll, akik nem lehetnek alávetve más pszichológiai törvényszerűségeknek, mint amit az egyes személyiség analíziséből ismerünk. Könnyű belátni, hogy ésszerűtlen, ösztönök által feltételezett, kényszerű cselekedetek a társadalmi életben is előfordulnak, és így többen megpróbálkoztak a vallási rituálék, a dogmák, a háborúk, bizonyos népi szokások és egy sor más nyilvánvalóan irracionális színezetű társadalmi jelenség analízisével. Itt-ott még egy lépéssel tovább is mentek. Nem csak azt hitték, hogy a társadalmi történést éppen úgy kell megérteni, mint az individuális-neurotikus történéseket, hanem a társadalom káros és problematikus jelenségeit éppen olyan analitikus úton próbálták eltávolítani, mint az egyes neurotikus ember szimptomáját vagy karakterszínét. És közben azt gondolták, hogy a tömeg-analízissel elő lehetne idézni az örök békét, méghozzá úgy, hogy az emberek vak agresszióját az analízissel „eltüntetjük”. Ez biztosan csábító perspektíva! De hogy helyes-e, és hogy milyen szerepet játszhat a társadalmi folyamatok megértésében, azt a következő rövid fejtegetéseknek kell megvilágítaniuk.

Idézzük fel egy pillanatra az egyes ember analitikus megértésének módszerét. Ezt a következő egyszerű formulára lehet hozni: az ösztönstruktúrát az életsorsból kiindulva kell megértenünk. Ezt csak azzal kell kiegészítenünk, hogy különösen a koragyermekkori periódus élményei azok, amelyek döntő szerepet játszanak a későbbi személyiség kifejlődésében, továbbá hogy az individuum konstitúciója egy meghatározott, Freud által „kiegészítő sor”-ként értelmezett viszonyban áll az életsorshoz, és ezt a két tényezőt, a konstitúciót és a megélést, az ösztönstruktúra határozza meg.

* Erich Fromm: Politik und Psychoanalyse. In: *Gesamtausgabe*, 1. kötet. Deutsche Verlags-Anstalt, 1980, 31-36. Először megjelent: *Psychoanalytische Bewegung*, 1931, 3(5): 440-447.

Ha pszichés folyamatokról beszélünk – nem az individuum, hanem a társadalom vonatkozásában –, akkor a módszernek ugyanannak kell lennie.¹ A feladat itt is az, hogy a közös, társadalmilag releváns lelki beállítottságokat a vizsgált csoport közös életsorsából kiindulva magyarázzuk meg. A pszichoanalitikus speciális feladata abban áll, hogy a sok érzést és ideált visszavezesse a – testileg lehorgonyzott – libidinózus törekvésekre, a tudattalan lelki tartalmak elkendőzött és eltorzított ábrázolásának megértésére, és a felnőttek érzés-beállítottságait összekapcsolja az ezeket előkészítő és alátámasztó gyermekkori előzményekkel. Mit jelent a közös életsors? Olyan életkörülményekről van szó, amelyek az egyes ember életében lévő individuális különbségeken túl – például hogy valaki első gyermek vagy középső gyermek, szigorú vagy engedékeny volt-e az apja és hasonlók – meghatározzák egy bizonyos társadalmi réteg tagjainak életmódját és életfeltételeit. Elsősorban tehát a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok azok, amelyek közepette egy csoport élete zajlik. Egy társadalom számára igaz, hogy *a gazdaság a sorsa*.

Ha elfogadjuk, hogy a szociálpszichológiának arra kell kísérletet tennie, hogy a szociálpszichológiai jelenségeket a társadalmi-gazdasági szituációból kiindulva értelmezze, akkor itt az a kérdés merül föl, hogy hogyan viszonyul a történelmi materializmus a szociológia módszeréhez.

A történelmi materializmus azt tanítja, hogy a társadalmi történéseket a gazdasági feltételekből kiindulva kell megértenünk.

„Az a mód, amelyben az emberek az életeszközeiket megtermelik, először is magától a készen talált és újratermelendő életeszközök sajátosságától függ. [...] Az individuumok olyanok, ahogy az életüket termelik. Hogy mik, az tehát egybeesik a termelésükkel, azzal, *amit* termelnek és azzal, *ahogy* termelnek. [...] Az emberek a képzeik, az eszméik stb. termelői, de valóságos, tevékeny emberek, akik meg vannak határozva a termelőerők fejlettsége és az ebből adódó érintkezések által, egészen a további formációkig. A tudat sohasem lehet más, mint a tudatos lét, és az emberek léte a valóságos életfolyamatuk.”²

„Nem a tudat az, ami az emberek létét, hanem megfordítva, a társadalmi létük az, ami a tudatukat meghatározza.”³

Első pillantásra úgy tűnik, hogy a pszichoanalízisnek egy sor érintkezési pontja van a történelmi materializmussal. Sőt a két tanítás mintha néhány ponton ugyanazt mondaná, nevezetesen a tudat szerepének megítélését tekintve. Mindkét elmélet letaszítja a tudatot a maga trónjáról, amiből kiindulva pedig az ember – úgy tűnik – irányítja a cselekedeteit és megjeleníti az érzéseit. Ez a kérdés még a két álláspont egybeesését sejteti, de az a további kérdés, amely a tudatot meghatározó erőkre vonatkozik, hamarosan szertefoszlatja ezt a szép egyetértést. Mindkét felfogás vulgáris értelmezése ahhoz az eredményhez vezet, hogy a tudatot meghatározó tényezőkre vonatkozó kérdések tekintetében áthidalhatatlan szakadék tátong a pszichoanalízis és a történelmi materializmus között. Az utóbbi azt feltételezi, hogy a gazdasági érdekek és ezen belül a szerzési érdek az, amely elsősorban meghatározza az emberek tudatos

¹ Lásd ehhez Erich Fromm: Die Entwicklung des Christusdogmas. *Imago*, 1930, 16: 305-373.

² Karl Marx: *Die Frühschriften*. Szerk. Siegfried Landshut. Verlag Kröner, 1971, 347., 349.

³ Karl Marx: *Frühe Schriften*, 1. kötet. Szerk. Has-Joachim Lieber és Peter Furth. Cotta Verlag, 1962, 9.

cselekedeteit és érzéseit; az előbbi pedig ezt a szerepet a szexualitásnak tulajdonítja. Még egy olyan szerző is, mint Bertrand Russell, Marx és Freud összehasonlítására egy olyan képet használ, amely ugyan szellemes, de mégis teljesen követi a jellemzett vulgáris felfogásokat. Ő egy „egynapos légyről” beszél, akinek a lárva-stádiumban csak az evéshez vannak meg a szervei, de nincsenek meg a szeretéshez, míg teljesen kifejlett rovarként (imágó), ellenkezőleg, csak a szaporodáshoz vannak meg a szervei, de nincsenek meg a táplálkozáshoz. Mi történne mármost, ha az egynapos légy elméletileg tudna gondolkodni? „Lárvaként marxista lenne, imágóként freudiánus.” És Russell ehhez hozzáfűzi: Marx mint a „British Múzeum könyvmolya” a lárva-filozófia igazi reprezentánsa. Russellt Freud jobban vonzotta, „mert nem érzéketlen a szerelem örömeivel szemben, de ugyanakkor nem ért a pénzcsináláshoz, vagyis az ortodox gazdaságtanhoz, amit kiégett öregurak alkottak meg”.⁴

Azt könnyű belátni, hogy ez a banális felfogás alaposan félreérti mind a pszichoanalízist, mind a történelmi materializmust. Ami a pszichoanalízist illeti, elsősorban nem azért, mert az a genitálison túlmenő szexuális ösztönök között az önfenntartási ösztönnek is döntő szerepet tulajdonít, hanem mindenekelőtt azért, mert egy ember ösztönstruktúráját – mint ahogy fent már említettük – éppen az életsorsának a magával hozott ösztönökre való hatásaként értelmezi.

Csak egy következetes meggondolásra van szükség ahhoz, hogy belássuk, mennyire hibás a történelmi materializmusnak a fentiekben ecsetelt vulgáris felfogása. A történelmi materializmus egyáltalán nem pszichológiai elmélet. Egyetlen pszichológiai tézis szerepel benne előfeltevésként, nevezetesen az, hogy az emberek azok, akik a történelmüket csinálják, és hogy az emberek a szükségleteik kielégítésének szükségszerűségéből kiindulva cselekszenek. Ha viszont a történelmi materializmuson belül a gazdaságról beszélünk, akkor ez nem pszichológiai kategóriaként szerepel, vagyis nem az emberek gazdasági és szerzési érdekéről van szó, hanem egy tisztán társadalmi-gazdasági jelenségről, amely minden emberi cselekvés feltétele. A történelmi materializmusban tehát nem a gazdasági érdekekről mint pszichés motívumokról van szó, hanem az összes emberi életnyilvánítás (beleértve a kulturális teljesítményeket is)⁵ gazdasági feltételeiről. Mivel az emberek élni és szeretni akarnak, ezért tevékenyé kell válniuk e szükségletek kielégítése érdekében. Ennek a tevékenységnek a hogyanja azonban nem a saját testi és lelki konstitúciójuktól, hanem a természetes környezetük tulajdonságaitól, illetve a termelőerők fejlettségi szintjétől függ.

A történelmi materializmus nemcsak a társadalmi és a politikai, hanem az ideológiai tényállások függőségét is rögzítette a gazdasági feltételektől. Ahogy Engels (a Mehringnek 1893. július 14-én írt híres levelében) hangsúlyozza: „először a fő súlyt a politikai, a jogi és az egyéb ideológiai képzetek és e képzetek által közvetített cselekedetek levezetésére helyezzük és kell helyeznünk”. És eközben egy másik problémát elhanyagolunk: „annak a módnak a vizsgálatát, ahogy ezek a képzetek létrejönnek”. Ebből a pontból indulhat ki a pszichoanalízis kutató munkája.

⁴ Idézi Karl Kautsky: *Die materialistische Geschichtsauffassung*. Dietz Verlag, 1927, 341.

⁵ Karl Kautsky *A materialista történelemfelfogás* című könyvében (1927) világosan és érthetően utalt erre a különbségre, de a korábbi munkáiban nem követte mindig ezt a felfogást.

Megmutathatja, hogy milyen módon hatnak bizonyos gazdasági feltételek az emberek lelki apparátusára, és hogyan hozhatnak létre bizonyos ideológiai eredményeket; és közben tájékoztatni tud arról is, hogy hogyan függnek az ideológiai tényállások a gazdasági feltételektől. Nyomon követi a gazdasági feltételeket az emberek fején és szívéen keresztül, egészen az ideológiai eredményekig, és közben a szerint a módszer szerint jár el, amelyet az egyes személyiség analízisekor is alkalmazott, amikor az ösztönstruktúrát próbálta megérteni az életsorsból kiindulva. Ösztönstruktúra alatt egy osztályra, nemzetre vagy foglalkozási rendre stb. jellemző érzelmi beállítottságokat kell érteni, életsors alatt pedig éppen ennek a csoportnak a gazdasági, társadalmi, politikai szituációját. És ebben a pszichoanalízis a szociológiának azért tehet néhány fontos szolgálatot, mert egy társadalom belső kohézióját és stabilitását nem csak a mechanikus és racionális tényezők (az állami erőszak kényszere, közös egoista érdekek stb.) alkotják és garantálják, hanem egy sor libidinózus vonatkozás a társadalmon belül, és a különböző osztályokba tartozók között. (Lásd például a kispolgári osztály infantilis kötődését az uralkodó osztályhoz, és az ehhez kapcsolódó intellektuális félelmeit.) Minden társadalmi formációnak a gazdasági, politikai struktúráján túl van egy speciális libidinózus struktúrája is, és a pszichoanalízis képes arra, hogy megmagyarázzon bizonyos eltéréseket, a gazdasági előfeltevésekből adódó fejlődésirányok tekintetében.

Magától értetődik, hogy a szociálpszichológiai jelenségek analízisekor éppen olyan alapos és átfogó ismeretekre van szükségünk az „életsorsra” nézve, mint az egyes személyiség analízisekor. Ez pedig azt jelenti, hogy a vizsgált csoport gazdasági, társadalmi, politikai helyzetének a lehető legjobb ismeretére van szükség. És éppen olyan világos az is, hogy a neurotikus szimptomák és a szociálpszichológiai jelenségek és kísérletek analógiája – hogy ti. az utóbbiakat az előbbiekkal magyarázzuk – még kisebb tudományos értékkel bír, mintha egy ember szimptomáiról, személyiségvonásairól vagy álmairól az életsorsának vagy élethelyzetének ismerete nélkül beszélnénk – tisztán más analizált eseteket szem előtt tartva.

Az analízis tehát csak ekkor alkalmazható a szociálpszichológiai jelenségek kutatására, csak ekkor nem tűnik annyira jogtalanak az a várakozás, hogy a pszichoanalízist egyfajta *politikai-társadalmi terápiaként* is alkalmazhatjuk. Talán joggal várhatnánk azt, hogy a társadalom feladna minden nem a célra irányuló cselekedetet, ha sikerülne neki e cselekedetek tudattalan, irracionális értelmét tudatosítania.

Bármilyen csábító is legyen ez a perspektíva, a közelebbi vizsgálat próbáját mégsem állja ki.

Mi a neurotikus reagálás lényege, és mennyiben gyógyítható az analízis révén? Biztos, hogy nem ösztönszerű érzés és cselekedet magában és magáért valóan. Sokkal inkább egy olyan pszichés magatartás, amely ellentmondásban áll az össz-személyiség valóságos szükségleteivel és szükségyszerűségeivel, és amely az ilyen ösztönkésztetések fennmaradása vagy megállapodása által feltételezett – amelyek alkalmas reakciók voltak egykor a gyermekkorban, de időközben már régen elvesztették az alkalmasságukat és a célszerűségüket. A neurózis azoknak a beteges zavaroknak az egyik speciális esete, amelyek az organizmusnak az új

életkörülményekhez való hiányos alkalmazkodóképességéből adódnak. Az analitikus terápia visszamegy az elfojtott fixációs helyekre, újra tudatosítja a fixálódás alkalmait, és így a személyiség megerősödött és felnőtt énje számára megpróbálja lehetővé tenni azoknak az élményeknek és benyomásoknak az uralását, amelyekkel szemben az én egykor kudarcot vallott. Az analitikus terápia ezért arra törekszik, hogy az anakronisztikus, nem alkalmazkodó viselkedésmódokat eltávolítsa, és a célszerű és a realitáshoz alkalmazkodó viselkedésmódokkal helyettesítse.

Miért ne lehetne követni ugyanezt az utat a tömeg terapizálásakor?

A tömeg nem neurotikus páciens. Biztos, hogy a legkülönbözőbb érzelmekbe sorolható erős reakciókat tanúsíthat, mint szeretet, gyűlölet, tisztelet, megvetés, öröm, gyász és még sok minden más. Az is igaz, hogy a tömeg érzelmi beállítottságát úgy lehet érteni, mint a gyermekkorban kialakított beállítottságok meghosszabbítását és megismétlését. De hogy egy csoport tagjainál mely érzelmi beállítottság lesz a domináns, és hogy ez milyen időpontban történik, az a tömeg reális életfeltételeitől és ennek változásától függ. Ahogy nem lehet egy ember gyászreakcióit egy szeretett hozzátartozó elvesztésére, vagy egy beosztottnak az őt kínzó felettesre adott reakcióját „neurotikusnak” nevezni, éppen úgy nem neurotikus, ha egy elnyomott osztály fellázad az elnyomóival szemben, és ebben a harcban erős szadista impulzusokat is mozgósít. Vagy, hogy egy másik példát is mondjunk, egy új vallási hit fölbukkanása, mint például az öskereszténységé, nem beteges fenomén, amelyet a tömeg tagjainak bizonyos gyermekkori fixálódásából lehetne megérteni, hanem egy adekvát érzelmi reakció a paraszti-proletár osztály gazdasági-politikai elnyomódására a római impériumon belül. Ezt még egyszer hangsúlyozva: minden ilyen jelenség, mint a vallási rítusok, a forradalmak, a háborúk stb. nem gondolhatók el az ösztönszerű, a gyermekkorban megformálódott lelki beállítottságok nélkül (mint ahogy háborút sem lehet vívni fegyverek nélkül), de ezek az érzelmi beállítottságok széleskörűen elterjedtek, és a fölbukkanásuk hol-ja és mikor-ja a társadalmi változások következménye. Ezek mind a realitáshoz nem alkalmazkodott, infantilis fixációs helyekhez tapadó neurotikus reakciók a fent leírt értelemben.

A tömeg kvázi-neurotikus viselkedése, amely adekvát reakció az aktuális, reális, habár káros és nem célszerű életfeltételekre, nem az „analizáláson” keresztül, hanem éppen *ezeknek az életfeltételeknek az eltávolításával és a megváltoztatásával* „gyógyítható meg”. Létezik ugyan egy sor olyan jelenség, amit a pszichoanalízis segítségével jobban meg lehet érteni, de végzetes félreértés lenne azt hinni, hogy a pszichoanalízis helyettesíteni tudja a politikát.

A pszichoanalízis ilyen elutasítása mint a társadalmi állapotok megváltoztatásának eszköze, egy ponton módosításra szorul.

Nem ritkán láthatjuk a társadalmi életben, hogy bizonyos berendezkedések megváltozása nem azért marad el, mert a reális viszonyok ezt nem engedik meg, hanem azért, mert bizonyos illúziók az embereket még akkor is megakadályozzák, hogy megtegyék azt, ami számukra célszerű, ha a reális feltételek, amelyek ezeket az illúziókat létrehozták, már régen eltűntek. Az ideológiai felépítmény gyakran tovább marad életben, mint ahogy azt a gazdasági-társadalmi alap szükségessé teszi. Amennyiben a pszichoanalízis mint elmélet alkalmas arra, hogy bizonyos

társadalmilag releváns illúziókat genetikusan megmagyarázzon és szétzúzzon, annyiban bizonyos társadalmi helyzetekben kaphat egy olyan politikai funkciót is, amely alapján a társadalom hivatalos helyein is elutasítják, és ez különösen igaz a tudományos hivatalokra.

A pszichoanalízis és a politikai elmélet és gyakorlat viszonya magában rejt egy sor itt nem érintett vagy csak súrolt problémát. Ezen a helyen a fejtegetések célja csak az lehetett, hogy a legdurvább félreértéseket helyesbítsük, és néhány utalással jelezzük, hogy hogyan lehetne a problémát pozitív módon feldolgozni.

Weiss János fordítása